

ЗГІДНО З  
ОРИГІНАЛОМ



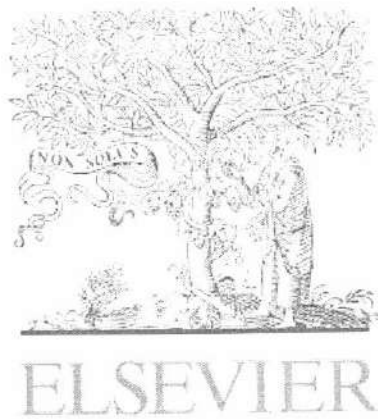
вчений секретар  
(Н. П. Зярусова)

# Cambridge Journal of Education and Science



№1(15), January-June, 2016

“Cambridge University Press”  
2016



UNIVERSITY OF  
CAMBRIDGE

# Cambridge Journal of Education and Science

No.1. (15), January-June, 2016

VOLUME II

“Cambridge University Press”

2016

---

ЗГІДНО З  
ОРИГІНАЛОМ

вчений секретар

(Н.В. Бярусова)

*Cambridge Journal of Education and Science*, № 1(15), (January - June). Volume II.  
"Cambridge University Press", 2016. - 792 p.

Proceedings of the Journal are located in the Databases Scopus.

Source Normalized Impact per Paper (SNIP): 5.275

SCImago Journal Rank (SJR): 5.347

Editor-in-Chief: Prof. Ella Brown, D. Hum. Litt. (UK)

Executive Editor: Prof. Jesse Hyland, D. Litt. et Phil. (UK)

Technical Editors: Julia Mills, Eva Collins (UK)

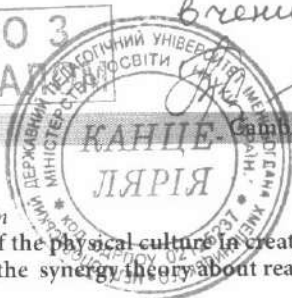
#### Editors:

Prof. Sheila Harbor, Psy. D. (UK)  
Prof. Amanda Howard, Psy. D. (UK)  
Prof. Preston Smith, Ed.D. (UK)  
Prof. David Pearson, D.F. (UK)  
Prof. Jimmy Lithgow, D. B. A. (UK)  
Prof. Jeffrey Stevenson, Psy. D. (UK)  
Prof. James Carpenter, D. Tech. (UK)  
Prof. Lauren Robinson, D. G. S. (UK)  
Prof. Adam Heigl, D. I. T. (UK)  
Prof. Julia Berger, D.Phil. (UK)  
Prof. Michael Hiller, D. Litt. (USA)  
Prof. Susan Gould, D. Litt. (UK)  
Prof. James Hunter, D. S. Sc. (UK)  
Prof. Sarah Baker, D. A. (UK)  
Prof. Jessica Walker, D. S. Sc. (UK)  
Prof. Henry Lennox, D. Hum. Litt. (USA)  
Prof. Jonathan Lucas, D. Litt. et Phil. (UK)  
Prof. Adelaide Field, D. S. Sc. (New Zealand)  
Prof. Christian Mills, D. G. S. (Australia)  
Prof. Richard Coventry, D.Sc. (Australia)  
Prof. Eva Galan, D.F.A. (France)  
Prof. Patrice Lande, D. S. Sc. (France)  
Prof. Sophie Holden S. J. D. (Canada)  
Prof. Richard Martin, D. S. Sc. (Canada)  
Prof. Philip Rice, D. I. T. (Canada)  
Prof. Denis Cumming, Ed.D. (UK)  
Prof. Anna Hay, Ed.D. (Canada)  
Prof. Abigail Lesser, Ed.D. (Canada)  
Prof. Joshua Savage, D. M. Sc. (UK)  
Prof. Michel River, Psy. D. (New Zealand)  
Prof. Emma Allen, Ed.D. (Australia)  
Prof. David Lim, D. Sc. (Australia)  
Prof. Lance Hagen, D. M. Sc. (UK)  
Prof. Charles Winger, D. E. Sc. (UK)  
Prof. Daniel Varney, D. E. Sc. (UK)  
Prof. Peter Shield, D. Tech. (USA)  
Prof. Jonathan Baxley, D. C. S. (UK)  
Prof. Glenn Richardson, D.Sc. (UK)  
Prof. Jane Walsh, D. C. S. (UK)  
Prof. Kevin Rothman, D. Env. (UK)  
Prof. Vincent Howard, D. I. T. (UK)

ISSN: 0305-7640

© "Cambridge University Press", 2016

© University of Cambridge, 2016



вчений секретар

(Н.В. Тарусова)

<i>A.A. Opletin</i> Facilities of the physical culture in creating the pedagogical system of a personality self development on base of the synergy theory about realized and nonrealized in psyche of the person.....	355
<i>Natalia Chebotareva, Svetlana Kovaleva</i> Social and Communicative Strategies of Influence on Society in Information Warfare.....	362
<i>Ann Moseychuk</i> Diagnostics of research competence of future middle ranking medical workers.....	372
<i>Valentina Bilan</i> Psychological and pedagogical conditions of formation aesthetic relations future defectologist to correctional and pedagogical work.....	378
<i>Valentina Lyapunova</i> Sources of development of the ideas of tolerance in Ukraine.....	386
<i>Valery Panachev</i> Pedagogical aspects of the public home rule in university for improvement of sanitary and atheletic-mass work.....	395
<i>Valeriia Gutman, Natalia Shklyar</i> Methods of instrumentation in the process of subjectivation of education content in the institutes of higher education.....	401
<i>Volodymyr Mokliak</i> The autonomy of higher educational establishments of Ukraine in the statute of 1835.....	408
<i>Vugar Mammadzade</i> Participation of non-governmental organizations (NGO) in the Republic of Azerbaijan for the formation of civil society at the present stage.....	415
<i>Galina Alekseeva, Dang Chuynh Mai, MSc. Huynh Ngoc Hong Nhung</i> The system of program events for social-labor integration of disabilities into Russian social environment through development of the decorative and applied arts (in view of the experience of Vietnam).....	424
<i>Gohar Meliksetyan</i> «Recitatives and Fugues» for piano of Aram Khachaturian.....	431
<i>Greta Hakobyan</i> Some peculiarities of communication between lecturers and students at higher education institutions.....	438
<i>Gyuzel Antropova, Semen Matveev, Svetlana Shishkina</i> Using of factorial and cluster type analysis in pedagogical researches.....	444
<i>Dimitrina Hamze</i> The communicative dynamic of the grotesque – a direct ‘successor’ of the communicative essence of language.....	450
<i>Denis Kislov</i> Mythological component of marketing communications.....	461
<i>Yelena Kuvarova</i> Variation of onymous and appellative vocabulary in structure of Russian epistolary vocative.....	469
<i>Elena Osmina, Ekaterina Ponomarenko</i> Subjective Image of Educational Interaction as a Social-Psychological Factor of Its Development.....	477
<i>Irina Astrakhantseva, Zinaida Kuznetsova, Aleksandr Nazarenko</i> The initial stage of the environmental education as a basis of rational human interaction with nature.....	482
<i>I. Parfanovich</i> Comparative analysis of psychological and pedagogical recularities of underage girls with normative and deviant behavior.....	491



*Valentina Lyapunova, Melitopol Bohdan Khmelnytsky*

*Pedagogical University /Ukraine/, Candidate of Pedagogical Sciences,  
Associate Professor, Pre-school Education Department*

## **Sources of development of the ideas of tolerance in Ukraine**

**Abstract:** The author analyzed the development of the ideas of tolerance in the history of education and pedagogical thought in Ukraine, examined the national sources of tolerance of Ukrainians, highlighted the idea of tolerance in the cultural heritage of outstanding personalities of Ukraine.

**Keywords:** tolerance, ideas of tolerance, sources of tolerance, moral and spiritual values.

*Валентина Ляпунова,*

*Мелітопольський державний педагогічний університет*

*імені Богдана Хмельницького /Україна/,*

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти*

## **Витоки розвитку ідей толерантності в Україні**

**Анотація:** Стаття присвячена аналізу розвитку ідей толерантності в історії освіти та педагогічної думки України. Досліджуються національні витоки толерантності українців. Висвітлюються ідеї толерантності в культурній спадщині відомих діячів України.

**Ключові слова:** толерантність, ідеї толерантності, витоки толерантності, морально-духовні цінності.

Одним з важливих аспектів історії освіти та педагогічної думки є проблема становлення і розвитку ідей толерантності. На різних етапах історичного розвитку ідея толерантності в освіті приймала різні форми та мала різні прояви: вона могла існувати як основа популярних і широко розповсюджених педагогічних концепцій,

в «прихованому» вигляді (наприклад, у вигляді принципу диференціації та індивідуалізації навчання), в межах неофіційної та опозиційної педагогіки, присутньої в практичній діяльності педагогів, не будучи в той же час відображеною в педагогічній науці. Іноді висловлені і обґрунтовані педагогами-мислителями толерантні ідеї одразу втілювались у життя, але частіше спостерігався розрив між педагогічною наукою та освітньою практикою.

З огляду на те, що на різних етапах історико-філософського процесу толерантність трактується по-різному, виникає потреба ретроспективного підходу до даної проблеми. Це дозволяє простежити історію народження і розвитку ідей толерантності в світі та в Україні, вивчити питання їх взаємозв'язку і взаємовпливу, що, безсумнівно, має значення для соціально-філософського знання.

Сама ідея толерантності сходить до історії філософської думки. Коріння дослідження категорії «толерантність» беруть початок ще з часів античності (Арістотель, Геракліт, Перікл, Платон, Сократ, та ін.). Відзначається, що до числа найважливіших характеристик соціально-філософських засад відноситься релігія. Терпимість як принцип суспільного устрою спочатку затверджується як віротерпимість. Християнству належить чимала заслуга у формуванні соціально-психологічної терпимості. Терпимість для християнства стоїть в одному ряду з такими моральними категоріями, як співчуття, жаль, самопожертва, «милість до переможених» тощо. В історії православ'я були періоди існування нетерпимості та непримиренності до інакомислення, а також – періоди терпимості, милосердя.

Феномен терпимості має і власне, українське коріння, давню історичну традицію. Найбільший внесок у розробку проблем теорії ментальності в Україні та місця толерантності в ній зробили філософи та мислителі В. Вернадський, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, Д. Донцов, О. Духнович, Г. Сковорода, І. Нечуй-Левицький, В. Липинський, О. Кульчицький, Т. Шевченко, І. Франко та ін. Проблема національного характеру в історії філософії радянського періоду проаналізована в дисертаційному дослідженні П. Гнатенка (1987 р.), який певним чином започаткував філософську школу з дослідження психологічних рис українського народу. У 1997 році була опублікована його монографія «Український національний характер» [1], де проаналізована сутність національного характеру, особливості типології психологічних рис українського народу. В дослідженні зазначається, що складові картини світу (світобачення), відносини, установки та стереотипи є основою і феноменом ментальності народу. На характер ментальності

впливають традиції, культура, соціальна структура, несвідоме, все середовище проживання. Проблеми ментальності нації досліджуються через прискіпливе вивчення таких феноменів, як: людське ставлення, уявлення, оцінка себе та інших; зв'язки в структурі суспільства; матеріальна культура; духовне виробництво; індивідуальні та колективні явища, визначаючи архетипи світосприйняття та поведінки.

Досить важливим у формуванні ментальних установок українців був архетип Богині-Матері. Він став основою етнічної домінанти українського національного характеру. Архетип матері тісно пов'язаний з культом Великої Богині, який виник ще під час трипільської культури, потім трансформувався в культ Богородиці. Українська релігійність – жіноча, релігійність колективної біологічної теплоти, яка переживається як теплота містична. Така релігійність відмовляється від чоловічого, активного духовного шляху. Це не стільки релігія Христа, скільки релігія Богородиці, релігія матері-землі. Архетип Матері позбавляє світогляд українців агресивної активності.

Світоглядна толерантність, яка супроводжує український народ протягом усієї його історії, є результатом впливу даного архетипу. Формування української психіки обумовило домінування рефлексивної світоглядної уставки над предметною, орієнтованою на оточуючий світ. Дослідники М. Костомаров, В. Липинський, Д. Чижевський схиляються до думки, що українцям властива така психологічна риса, як інтровертованість, яка проявляється у втечі в різних формах від зовнішнього світу на самоту – в ідеалізований, вигаданий міфічний світ, у якому тільки і відчуває себе цей дух цілком природно. Саме тому в українському суспільстві родина, найближча громада відігравали велику роль і мали особливу цінність – без родини не уявляв українець повноцінного, змістовного життя. Завдяки цьому у менталітеті українців спостерігається виявлення національної гендерної свідомості, де важлива не пріоритетність чоловічого чи жіночого, а їхня цілісність: розвиток індивідуальності кожної людини незалежно від статі розглядається як гармонізація, перехід на вищий рівень розвитку суспільства.

Другий архетип української культури, світоглядна толерантність, виражає здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їхніх культур. У сфері національної психології світоглядна толера-

нтність співвідноситься з такими рисами, як «рухливість» (Д. Чижевський) та «вагання у прийнятті рішень» (О. Донченко, В. Єрмак). Світоглядну толерантність можна також порівняти з такою рисою української вдачі, як лагідність.

Світоглядна толерантність вступає у суперечність з індивідуалізмом, який дослідники називають однією з вагомих рис ментальності українців. Ця суперечність деструктивна. Але коли світоглядна толерантність входить у суперечність із персоналізмом, розв'язання такої суперечності з необхідністю стає конструктивним. Результат розв'язання суперечності світоглядної толерантності та персоналізму – світоглядна синтетичність. Вона є синтезом толерантності, і персоналізму, що поєднуються в ментальності українців з ідеєю необмеженої свободи, визнання рівного права кожної людини в суспільстві, де самим цінним вважається індивід з його толерантним ставленням до іншого індивіду, прагнення до самопізнання, заглибленість у себе, прагнення до усамітнення, уявлення окремої людини мікrokосмосом.

Дієвим історичним чинником, що вплинув на формування світоглядної толерантності українців, було паралельне існування на території сучасної України кількох культурних традицій: на Південній Україні поширювалися традиції запорозького козацтва, на Правобережній – магдебурзьке право, в Криму дієвими були заповіді Корана, у Львові, Острозі, тощо функціонували церковні братства. Отож, для консолідації нації важливим було дотримання принципу згоди і в політичній, і в економічній сферах громадського життя, однак найбільш це важливо саме у сфері міжетнічних взаємин, оскільки почуття етнокультурної належності особистості набагато сильніше, і нетолерантне відношення до неї з боку представників інших етносів могло мати небезпечні наслідки. Людині легше бути толерантною, якщо вона добре знає, розуміє і поважає культуру, звичаї, спосіб життя представників інших етнічних груп. Тому корисним для багатьох українців стало знання двох мов, оскільки це виступає, нехай і вузьким, але містком між двома етнічними (а також і національними) культурами. Традиції, звичаї та свята, які властиві багатьом народам, згуртовували народ навколо нації, закликали жити і трудитися в дружбі та добросусідстві.

Філософсько значуща розробка проблем терпимості в Україні в XVIII столітті розвивалася в двох аспектах – релігійно-філософському і світському. Ідеї, що безпосередньо стосуються проблеми виховання толерантності, завжди привертати увагу видатних особистостей історичного минулого нашої держави



(Г. Сковорода, М. Пирогов, Т. Шевченко, Л. Українка, Б. Грінченко, К. Ушинський, Г. Ващенко, М. Драгоманов, С. Русова, О. Духнович, І. Огієнко, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші).

Так, основним здобутком непересічного мандрівного філософа, просвітителя-гуманіста, поета, педагога другої половини XVIII століття Г. Сковороди, з огляду на сучасне гуманістичне розуміння толерантності, є викладені у його філософських діалогах і трактатах ідеї індивідуальної етики, визначення толерантності як невід'ємної складової цілісної особистості [2, с. 49-51]. Спираючись у своїй філософії на Біблію, Г. Сковорода вірив, що царство людини знаходиться всередині неї і «щоб пізнати Бога, треба пізнати самого себе. Поки людина не знає Бога в самій собі, годі шукати Його в світі». Г. Сковорода-педагог у формуванні особистості дитини особливо важливого значення надавав правильному вихованню, що може дати «те, чого не дадуть ні чин, ні багатство, ні походження, ні милість вельмож». Основним чинником у вихованні дітей, за Г. Сковородою, є принцип навчання дітей вдячності батькам. Невдячність, на його думку, зумовлює суттєві моральні пороки суспільства [2]. Тут же варто зазначити, що аналіз пісень, кантат і псалмів, у яких Г. Сковорода виклав свої філософські та етичні погляди, дає нам право стверджувати, що вони сповнені ідеями свободи, співчуття до знедолених, рівності між людьми, прав кожної людини, незалежно від соціального становища, на щастя і волю, дружбу, пошук вічної правди [2]. Прикметним є те, що Г. Сковорода не тільки писав етичні повчання, а й своїм власним життям, що не розходилося з його вченням, справляв величезний вплив на своїх сучасників і продовжує впливати на українське громадянство.

М. Пирогов, російський та український хірург, анатом, вчений, гуманіст і педагог був прихильником гуманістичних ідей загальнолюдського виховання. Перебуваючи на посаді опікуна Одеського і Київського навчальних округів, спробував реформувати систему шкільної освіти, що склалася на той час в Україні. У своїй педагогічній діяльності М. Пирогов всіляко сприяв демократизації освіти: піклувався про всенародне початкове навчання, навчання рідною мовою, про підготовку вчительських кадрів для шкіл та гімназій; у реформі вищої школи виступав за автономію університетів, за розширення можливостей для вступу в університети різних верств населення. Свою життєву позицію М. Пирогов виразив в епіграфі до власної статті «Питання життя», у якій він розвив ідею В. Бєлінського про загальнолюдське виховання, обґрунтував свій ідеал високоморальної людини та довів

необхідність моральної освіти для всіх людей. У статті читаємо: «До чого ви готовите свого сина? – хтось запитав мене. Бути людиною, – відповів я». М. Пирогов стверджував: «Людина – це вінець творіння за божественним зразком, тому вона має прагнути до святості, добра, любові» [3, с. 276].

Ось що писав про М. Пирогова К. Ушинський: «Нарешті ми маємо серед нас людину, на яку з гордістю можемо вказати нашим дітям та онукам і бездоганним шляхом якої можемо вести сміливо наші молоді покоління. Нехай наша молодець дивиться на цей образ – і майбутнє нашої вітчизни буде забезпечено». «М. Пирогов не лише збуджує в нас бажання діяльності на користь суспільну, але й народжує тверду впевненість у тим, що ця діяльність не пропаде дарма. Народ, із середовища якого виходять такі особистості, як особистість М. Пирогова, може з упевненістю дивитися на своє майбутнє» [3, с. 277].

З ідеями толерантності дуже близько перемирюються ідеї народної педагогіки К. Ушинського. Протестуючи проти притаманних тому часові тілесних покарань і паличної дисципліни, він, зокрема у статтях «Три елементи школи», «Про народність у громадському вихованні», «Про користь педагогічної літератури», підкреслював важливість виховання, що базується на гуманістичних принципах.

Учитель, на думку К. Ушинського, покликаний бути «живою ланкою» між минулим та майбутнім, «могутнім ратоборцем істини й добра», «охоронцем святих заповітів людей, які боролися за істину і благо», бо якщо медикам «ми ввіряємо наше здоров'я», то вихователям – «моральність і розум дітей наших», «їх душу та разом із тим і майбутнє нашої Вітчизни» [3].

Не втратили на сьогодні актуальності і погляди М. Драгоманова, який головною метою виховання вбачав формування гуманної, національно свідомої людини, активного громадянина; орієнтацію молоді на високі зразки духовності та працьовитості; відданість рідному народові [4].

У межах нашого дискурсу варто згадати і С. Русову, класика українського дошкільного виховання, громадську діячку. Педагогічна концепція С. Русової має гуманістичну спрямованість, а метою виховання є «витворити... людину в найкращому значенні цього слова», сформувати людину з широким усвідомленням громадських обов'язків, із високорозвиненим інтелектом. На думку С. Русової, провідна роль має належати моральному вихованню, виховання дитини повинно починатися з розвитку у неї високих моральних почуттів, з формування моральної свідомості, стійких моральних переконань і відповідної поведінки, з виховання

любіві до рідного краю, до свого народу. Надзвичайно цікавими і корисними для педагогіки толерантності є, на наш погляд, запропонований С. Русовою педагогічний підхід до виховання почуття любові до людей усього світу. Вона пропонувала поступово поширювати коло дитячої любові: спочатку природжену любов дитини до матері перенести на її батька, потім на інших її рідних – бабусю, дідуся, сестру, брата, далі – на вихователя і друзів по дитячому садочку, на вчителя й товаришів по школі. Таким чином, поширюючи свою любов все далі й далі, дитина на певному етапі свого розвитку починає відчувати любов до свого народу, своєї нації і врешті до всього людства [4].

Г. Ващенко, визначний український педагог кінця XIX – першої половини XX століття, у своїй фундаментальній праці «Виховний ідеал», що була написана для потреб Спілки Української Молоді й вперше вийшла друком у Мюнхені у 1946 році, стверджував, що основним орієнтиром у системі виховання народу є вироблений ним виховний ідеал, тобто уявлення про те, якою повинна бути людина. Викладаючи свої погляди на ідеал українського національного виховання, Г. Ващенко відстоював необхідність дотримання гуманістичного принципу, шанобливого ставлення до інших народів, віри в ідеали добра, намагання творити і відстоювати добро на землі. Таким чином, український виховний ідеал Г. Ващенка є діалектичним поєднанням змісту загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей [5].

Величезний внесок у становлення та розвиток педагогіки толерантності зробив визнаний вітчизняний класик педагогіки XX століття В. Сухомлинський. Наскрізною ідеєю його праць «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителю», «Батьківська педагогіка», «Як виховати справжню людину» та інших є переконання, що дитина – найвеличніша із всіх цінностей світу, і тільки той може стати справжнім майстром-педагогом, хто вірить в людину, у її безмежні можливості. Педагог пропагував виявлення толерантності у повсякденній діяльності і поведінці:

Цінними для становлення та розвитку педагогіки толерантності стали праці не лише видатних педагогів, а й літературних діячів України XIX та початку XX століття – Т. Шевченка, Л. Українки, Б. Грінченка та інших. Твори цих славетних майстрів слова дають читачам підґрунтя для роздумів про важливість опори у процесі виховання молоді на загальнолюдські та національні морально-духовні цінності, а саме: взаєморозуміння, терпимість, благо, добро, гуманізм, пріоритет

духовного щодо матеріального, прагнення жити по совісті, що є основою життєдіяльності homo sapiens незалежно від раси, національності, соціального стану, віросповідання, культурної приналежності. Не випадково в Біблії вони зафіксовані як постулати, правила життєдіяльності кожної людини.

Тому цілком закономірним є той факт, що літературна спадщина вищезазначених корифеїв літератури включена до сучасних освітніх програм загальноосвітніх навчальних закладів і вишів України і допомагає виховувати підрастаюче покоління на засадах гуманізму, патріотизму, толерантності. Зокрема, поезія Т. Шевченка, глибокого лірика, творця епічних поем, видатного драматурга й обдарованого митця, пронизана ідеєю перемоги добра й волелюбності над злом і тиранією. В основі освітньо-виховного ідеалу Т. Шевченка – щира, працьовита, духовно багата людина, яка, з одного боку, і «чужому» навчається і «свого» не цурається.

Герої Л. Українки та Б. Грінченка уособлюють ідеї добра, терпимості, співчуття та взаєморозуміння, соціальної рівності. Б. Грінченко, який уславився не лише на ниві українського письменства, а й проявив себе як публіцист, педагог, лексикограф, літературознавець, етнограф, історик і громадсько-культурний діяч, закликав до гуманістичного підходу у навчанні та вихованні, застерігав від надмірної опіки дітей, тепличних умов життя, підкреслював необхідність виховання у дітей співпереживання й співчуття. І. Франко був переконаний, що шлях до щастя лежить через добро, мир і любов до інших людей, у нього мораль не сумісна з посяганням на свободу інших людей. У часи реформування української національної школи з'явилися гуманістичні настанови М. Грушевського: «Ми повинні бути сильними, вільними і багатими, щоб нас поважали; миролюбними, щоб не боялися; розумними, підприємливими, щоб з нами шукали співробітництва; демократичними, щоб допомагати своїм прикладом здобувати свободу іншим» [5].

Гуманістичні, толерантні ідеї сповідували й літературні діячі України XIX та XX століття, які наполегливо доводили думки про важливість опори у процесі виховання молодого покоління на загальнолюдські та національні морально-духовні цінності, а саме взаєморозуміння, взаємодопомога, терпимість, благо, добро, гуманізм.

Кожна нова доба вносить зміни в розуміння явищ ненасилля й толерантності. Результати проведеного дослідження дають нам всі підстави стверджувати,

що прогресивна педагогічна думка України завжди була пройнята ідеями гуманізму, у яких яскраво простежується толерантність як невід'ємна складова цілісної особистості, яка «має прагнути до святості, добра, любові». Таким чином, основою гуманних, толерантних відносин стало те, що об'єднує всіх людей, – їх духовні якості, «людське в людині».

#### Список літератури:

1. Гнатенко П. Український національний характер. Київ, 1997. – 116 с.
2. Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2-х т. Київ, 2003. – 576 с.
3. Сінельник І. Педагогіка толерантності в Україні: історія становлення й розвитку // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Київ, 2013. – С. 274-281.
4. Пальчевський С. Педагогіка: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2008. – 496 с.
5. Столяренко О. Виховання культури толерантних взаємин у студентській молоді. Вінниця, 2014. – 248 с.